

نقش مادران در تربیت بزرگان دین

سیده طاهره موسوی*

مقدمه

رسول خدا ﷺ می فرماید: «رَجِمَ اللَّهُ وَالِدَيْنِ أَعَانَا وَلَدَهُمَا عَلَى بَرِّهِمَا؛^۱ خداوند رحمت کند پدر و مادری را که به نیکی فرزند خود کمک کنند.»
نیکی فرزند زمانی حاصل می شود که والدین در تربیت او کوشیده باشند. در این بین مادر به دلیل برقراری روابط عاطفی تر از پدر، نقش اساسی و اثرگذارتری در تربیت فرزند دارد و می تواند با به کارگیری شیوه های متناسب با دین و روان شناسی، فرزند را به گونه ای پرورش دهد که از اشخاص اندیشمند و نامدار جهان شود.

تربیت فرزند شامل ابعاد گوناگونی چون: تربیت دینی، اخلاقی، عاطفی، عقلانی و... است. بسیاری از مادران اندیشمندان و بزرگان دین، توانسته اند برای رشد و تعالی جنبه های مختلف شخصیت فرزندشان، با بهره گیری از رهنمودهای اسلامی و برنامه ریزی دقیق، ابعاد مختلف تربیتی را در پرورش

---

* پژوهشگر.

۱. نوری، مستدرک الوسائل، ج ۲، ص ۶۲۵.

فرزند خود به کار گیرند و موجب شکوفایی استعدادها، بروز نخبگی، بزرگی و ماندگاری نام فرزندان‌شان در طول تاریخ شوند.

این مقاله در پی بررسی نقش مادران نامداران، به‌ویژه بزرگان دین در تربیت فرزندان است.

(۱) تربیت دینی

نقش مادر در پرورش دینی و مذهبی فرزند روشن است. این نقش، دوران پیش از تولد و نیز پس از آن، یعنی دوران کودکی، نوجوانی و جوانی را در بر می‌گیرد.^۱ ایمان، اعتقاد، تقوا، طرز فکر و رفتار مادر، مؤلفه‌هایی است که در شکل‌گیری شخصیت فرزند بسیار مؤثر است. بین همه مؤلفه‌ها، تقوای مادر از مهم‌ترین‌هاست؛ چراکه تربیت دینی زمانی امکان‌پذیر است که مادران پرهیزکار تربیت فرزندان را عهده‌دار شوند که این امر در تأمین سعادت فرزند نیز نقش اساسی دارد. همان‌طور که بی‌تقوایی مادر در بدبختی فرزند نقشی بنیادی دارد. رسول گرامی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرموده است: «الشَّقِيُّ مَنْ شَقِيَ فِي بَطْنِ أُمِّهِ وَالسَّعِيدُ مَنْ سَعِدَ فِي بَطْنِ أُمِّهِ»^۲ بدبخت در شکم مادرش بدبخت است و سعادت‌مند در شکم مادر خود سعادت‌مند! بنا بر این باید قبول کنیم که نقش مادر در تربیت دینی و اسلامی فرزند، پرهیزگاری او رأس هر امر و مورد محبت خداست و مادران باید فرزندان‌شان را با معارف الهی آشنا کنند.^۳ حضرت علی عَلَيْهِ السَّلَام می‌فرماید: «عَلِّمُوا صِبْيَانَكُمْ مِنْ عِلْمِنَا مَا يَنْفَعُهُمُ اللَّهُ بِهِ»^۴ از معارف ما آنچه برای فرزندان‌تان

۱. محمد احسانی، *مادر معمار تربیت*، مجله شمیم یاس، ش ۵۱، ص ۱۰.

۲. مجلسی، *بحار الأنوار*، ج ۵، ص ۹.

۳. سمیرا رضایی، *تأثیر مادر در تربیت دینی فرزند*، پایان‌نامه سطح دو، ص ۲۴.

۴. حر عاملی، *وسائل الشیعه*، ج ۱۵، ب ۸۶، ح ۴، ص ۱۹۹.

سودمند است، به آنان بیاموزید.»

شیخ مفید در خواب دید که حضرت فاطمه زهرا علیها السلام، حسنین علیهما السلام را نزد او آورده و می‌فرماید: «به ایشان فقه بیاموز!» صبح همان شب، مادر سیدمرتضی و سیدرضی که از قضا فاطمه نام داشت، دو پسر خردسال خود را پیش شیخ آورده و همان عبارت در خواب را گفت: «ای شیخ! ایشان پسران من اند. این‌ها را پیش تو آورده‌ام که فقه تعلیم‌شان دهی.»^۱

مادر این دو دانشمند بزرگ اسلامی، چنان تقوا و فضیلت اخلاقی و عبادی داشته که در خواب به شیخ مفید گفته می‌شود، تربیت فرزندان ایشان را برعهده بگیرد.^۲

در ذیل نمونه‌هایی از شیوه‌های تربیت دینی بزرگان از سوی مادران‌شان آمده است:

الف) شیردادن همراه با طهارت اساسی

شیر مادر در آینده فرزند نقش دارد. امام علی علیه السلام فرمود: «الرَّضَاعُ يُغَيِّرُ الطَّبَاعَ»^۳ شیر، سرشت آدمی را دگرگون می‌سازد.» بر همین اساس، امام باقر علیه السلام به خانواده‌ها دستور می‌دهد: «عَلَيْكُمْ بِالْوَضَاءِ مِنَ الظُّمُورَةِ فَإِنَّ اللَّبَنَ يُعَدِي»؛^۴ بر شما لازم است دایه پاکیزه‌ای برای شیرخوارگی کودکان خود برگزینید که شیر بر فرزند اثر می‌گذارد.» همچنین بسیار پسندیده است که مادران هنگام شیردادن فرزندان، وضو داشته باشند. رسول خاتم صلوات الله وسلامه عليه درباره تأثیر وضو فرموده‌اند: «إِنَّ

۱. محمدعلی مدرس تبریزی، *ريحانة الادب*، ج ۴، ص ۱۸۵.

۲. خدمات این دو دانشمند بزرگ اسلامی (سیدمرتضی و سیدرضی)، مرهون زحمات مادر خوش‌فکر و فرهنگ‌دوست‌شان است.

۳. مجلسی، *بحار الأنوار*، ج ۱۰۳، ص ۳۲۳.

۴. حر عاملی، *وسائل الشیعه*، ج ۱۵، ص ۱۸۹.

الْعَبْدَ إِذَا تَوَضَّأَ فَغَسَلَ وَجْهَهُ تَنَاءَتْ دُنُوبُ وَجْهِهِ^۱ وقتی بنده وضو می‌گیرد و صورتش را می‌شوید، آثار گناهان از چهره‌اش زدوده می‌شود.» طبق سخن ایشان، وضو سبب نورانی شدن روح و صفای باطن می‌گردد، آثار گناه را از جوارح پاک می‌سازد و بستری مناسب برای رشد حالات معنوی در آدمی ایجاد می‌کند.^۲ مادری که پیش از شیردهی وضو می‌گیرد، این آثار معنوی را به فرزند منتقل می‌سازد. همچنین وضوگرفتن پیش از خوردن غذا، از آدابی است که مریبان الهی به انجامش تأکید کرده و آن را مایه سلامتی و افزایش رزق (مادی و معنوی) دانسته‌اند. مادر می‌تواند این عمل شایسته را به نیابت از خردسالش انجام دهد.^۳

برای نمونه مادر شیخ انصاری، هنگام شیردادن فرزندش همواره وضو می‌گرفت. وقتی پس از تبریک به مناسبت اجتهاد شیخ انصاری از چگونگی تربیت فرزندش می‌پرسند، چنین بیان می‌کند: «با زحمتی که من برای تربیت فرزندم کشیدم، اگر به مقام نبوت هم می‌رسید تعجب نمی‌کردم؛ چه رسد به مقام اجتهاد!»^۴ مردم با شگفتی از زحمتهای ایشان می‌پرسند و باز می‌گویند: «بیان زحمتهای من برای تربیت او، از حوصله شما بیرون است؛ ولی برای نمونه می‌گویم که هرگز به او شیر ندادم، مگر این‌که با طهارت بودم و وضو داشتم.»^۵ این‌گونه است که شیخ انصاری توفیقات خود را مرهون زحمات و

۱. همان، ج ۱، ص ۳۹۸.

۲. مسعود بسیطی، نقش شیردهی در تربیت فرزند، درس گفتارها:

<http://www.mohammadivu.org>

۳. همان.

۴. جمعی از پژوهشگران، گلشن ابرار، ج ۱، ص ۳۳۲.

۵. شب قبل از تولد، مادرش در خواب می‌بیند که حضرت صادق علیه السلام، قرآنی مُذَهَّب به وی می‌دهد و خوابش را به «فرزند جلیل‌القدر» تعبیر می‌کند. مسلماً این رؤیایی صادق بود که باعث شد مادرش وی را هرگز بی‌وضو شیر ندهد (حاج مرتضی انصاری، زندگی و شخصیت شیخ انصاری، ص ۷۷).

تلاش‌های مشفقانه و مخلصانه مادر می‌داند.^۱

ب) لقمه حلال

از نظر روان‌شناسان، غذا در شخصیت کودک تأثیر زیادی دارد. اسلام نیز تأیید کرده است که غذای سالم و حلال و حالات معنوی پدر و مادر، در روح طفل اثر دارد.^۲ کسی که تصمیم دارد فرزند صالح تربیت کند، باید از غذاهای حرام و حتی شبه‌ناک پرهیز کند.^۳ به همین دلیل خداوند متعال می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَاعْمَلُوا صَالِحاً إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ»؛ ای رسولان! از غذاهای پاکیزه (حلال) تناول کنید و به نیکوکاری و اعمال صالح پردازید که من به هرچه می‌کنید آگاهم.»

لقمه حلال ارتباط مستقیمی با کسب و کار پدر خانواده دارد. در صورتی که «کسب پدر حلال باشد، شیر مادر هم حلال و به‌صورت شکر در دهان طفل نهاده می‌شود.»^۴ از این رو پدران باید برای به دست آوردن روزی حلال، حتی قبل از تشکیل خانواده دقت کنند. یکی از پدرانی که برای حلال‌بودن طعام در تمام مراحل زندگی اهمیت ویژه‌ای قائل شده است، پدر مرحوم «مقدس اردبیلی» بود که ماجرای جالبی در این باره در زندگی ایشان اتفاق افتاده است. شیخ محمد اردبیلی در اوایل زندگی، کنار تبلیغ و ارشاد به کار کشاورزی در روستای خود «نیار» مشغول بود. یک روز وقتی سرگرم زراعت بود، آب سیبی را

۱. محمدعلی کریمی‌نیا، *الگوهای تربیت اجتماعی*، رهنمودهای مهم تربیتی در قالب تمثیل و حکایت، ص ۳۶.

۲. اسماعیل صدیقی، *رازقیت خالق، جهالت مخلوق*، ص ۲۰۵.

۳. <http://abdolghaem.ir/content>.

۴. مؤمنون، آیه ۵۱.

۵. حسن حسن‌زاده آملی، *هزار و یک کلمه*، ج ۲، ص ۴۷۱.

با خود آورد و ایشان هم آن را گرفت و خورد. بلافاصله با خود گفت: «این سیب برای که بود؟ و چرا آن را خوردم؟» سپس کسی را در مزرعه به کار گمارد و از کنار آب برای پیدا کردن صاحب سیب راه افتاد. پس از مدتی، صاحب باغ را پیدا کرد و جریان را به او گفت. صاحب باغ که مرد روشن ضمیری بود، او را انسان خوبی یافت و گفت: «آیا ازدواج کرده‌ای؟» شیخ پاسخ داد: «خیر.» صاحب باغ گفت: «آب کشاورزی شما از میان باغ من می‌گذرد، سیب هم مال درختان این باغ است؛ اما آن را حلال نمی‌کنم!» هر چه ایشان اصرار نمود و حتی خواست قیمت سیب را بدهد، او قبول نکرد. سرانجام گفت: «به یک شرط حلال می‌کنم. دختری دارم که هم کور است، هم کر است و هم شل، اگر با او ازدواج کنید، حلال می‌کنم.» شیخ محمد ناگزیر قبول کرد. صاحب باغ او را به خانه برد، مجلس جشن عروسی آراست و شیخ به حجله روانه شد. وقتی تازه داماد، نوعروس را در نهایت کمال و جمال دید، پدر عروس را خواست و از او پرسید: «شما که گفتید دختر من کور، کر و شل است؛ این دختر چنان نیست!» پدر دختر اظهار داشت: «گفتم دختر من کر است؛ چون غیبت کسی را نشنیده، کور است؛ چون با دیده خود به نامحرمی ننگریسته و شل است؛ چون بدون اجازه پدر و مادر از خانه بیرون نرفته است.»^۱

ثمره ازدواج چنین مرد و زن مؤمنی، فرزندی به نام شیخ احمد مقدس اردبیلی است که در علم و تقوا زبان زد خاص و عام شد. مادر و پدر مقدس اردبیلی در زندگی خود، همواره در حلال بودن غذای خود مراقبت می‌کردند که زمینه بروز چنین کمالاتی در شیخ احمد مقدس اردبیلی شده است.^۲ بر همین

۱. محمدتقی مقدم، سرمایه سعادت و نجات، ص ۲۹-۳۱.

۲. پیام حوزه، ش ۱۰ و ۱۱، ص ۱۱۸.

اساس وقتی از مادر مقدس اردبیلی سبب مقام ارجمند فرزندش را پرسیدند، گفت: «من هرگز لقمه شبه‌ناک نخوردم و قبل از شیردادن به او، وضو می‌گرفتم...»^۱

ج) آموزش قرآن

آموزش قرآن به فرزند، از جمله وظایف پدر و مادر است؛ زیرا قرآن تمام قوانین هدایت و سعادت انسان‌ها را دربردارد و تلاوت آن، کلید ارتباط با خداست و تدبیر در آیات جان‌بخشش، سبب بیداری دل، شکوفایی استعداد و بروز خلاقیت در فرزند می‌شود.^۲ مادر نیز همانند پدر، مسئول آموزش قرآن به فرزند و تربیت وی است و باید به این وظیفه عمل کند.^۳

از این رو بیش‌تر مادرهای بزرگان به فرزندان‌شان خواندن قرآن را می‌آموختند و آن‌ها را براساس آموزه‌های قرآنی پرورش می‌دادند؛ برای نمونه مادر علامه جعفری، زنی باسواد بود و قرآن را به خوبی می‌خواند. او قرائت قرآن و چند درس دیگر را به فرزندش تعلیم داد. علامه بزرگوار درباره مادر گرامی‌شان چنین گفته است: «مادرم از سادات علوی و از خاندان بزرگ تبریز بود... مادرم - برخلاف پدرم - باسواد بود و جوان هم از دنیا رفت. هنگام مرگ سی‌ودو سال داشت. نخستین بار مادرم قرآن را به من یاد داد. حتی یادم می‌آید یک‌بار که به مشهد می‌رفتیم، در طول راه مادرم قرآن می‌خواند و میان راه که برای استراحت و نماز توقف کردیم، فرزندانش را دور خودش جمع کرد و یک سوره قرآن را به ما تعلیم داد.»^۴ محمدتقی، چنان خوب قرائت قرآن را از مادرش فراگرفته بود که

۱. احمد بن عبدالله، *وفیات العلماء*، ص ۷۱.

۲. حسین رضائیان بی‌لندی، *رسانه و نقش والدین در تربیت فرزندان*، ص ۶۵.

۳. محمد احسانی، *نقش مادران در تربیت دینی فرزندان*. مجله شمیم یاس.

۴. ماهنامه جامعه، «گفت‌وگو با خانواده علامه جعفری»، ش ۱۴، ص ۲۲.

وقتی در شش سالگی به مدرسه رفت، مدیر پس از شنیدن قرائت قرآن او، لبخندی زد و گفت: «بارک‌الله! خیلی خوب خواندی! نیازی به درس‌های کلاس اول و دوم نداری؛ از فردا به کلاس سوم برو!»^۱

انس با قرآن آینده‌فرزند را تغییر می‌دهد و آموزش آن وظیفه‌ای بر پدر و مادر است. امیرمؤمنان علی علیه السلام در این باره می‌فرماید: «حَقُّ الْوَالِدِ عَلَى الْوَالِدِ أَنْ يُحَسِّنَ اسْمَهُ وَيُحَسِّنَ آدَبَهُ وَيُعَلِّمَهُ الْقُرْآنَ»^۲؛ حق فرزند بر پدر این است که نام نیکو بر او گذارند، ادب بیاموزند و آموزش قرآنش دهند.»

در این روایت، پدر مسئول شده و حقوق یاد شده برعهده او گذاشته شده است؛ ولی این وظیفه به او منحصر نیست و همان‌طور که گفته شد، مادر نیز در قبال آموزش و تربیت فرزند مسئولیت دارد.^۳

خداوند منان نیز در برابر انجام این وظیفه متعالی در روز قیامت، به پدر و مادر پاداش ویژه‌ای می‌دهد و می‌فرماید: «مَنْ عَلَّمَ وَلَدًا لَهُ الْقُرْآنَ قَلَّدَهُ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِقِلَادَةٍ يُعْجَبُ مِنْهُ الْأَوْلُونَ وَالْآخِرُونَ»^۴؛ هر که فرزند خود را قرآن بیاموزد، خدا در روز قیامت حلقه افتخاری بر گردن او آویزد که باعث حیرت اولین و آخرین شود.»

(۲) تربیت اخلاقی

یکی از موضوعات مهم در تعلیم و تربیت انسان، پرورش جنبه اخلاقی و تأمین نیازهای روحی فرد است. نقش مادر در تربیت اخلاقی فرزند بر همگان روشن

۱. محمد ناصری، علامه جعفری، ص ۱۰.

۲. محمد دشتی، ترجمه نهج البلاغه، ص ۷۲۴، ح ۳۹۹.

۳. خطاب‌های مطلق در آیات و روایات، اگرچه در صیغه مذکر باشد، زن و مرد را دربرمی‌گیرد و بسیاری از تکالیف مشترک به همین شکل در قرآن و سنت بیان شده است.

۴. ابن ابی‌الدنیا، کتاب العیال، ج ۱، ص ۴۷۸.

است؛ زیرا مادر، مهم‌ترین و نخستین الگوی رفتاری و اخلاقی فرزند است. فرزند به دلیل علاقه و اعتماد به مادر و درست دانستن رفتارهایش به صورت ناخودآگاه، از او الگوبرداری یا تقلید می‌کند و می‌کوشد حرکات و رفتار خود را با مادر هماهنگ سازد.^۱ در واقع تصویرهای ذهنی، در خزانه ذهن فرزند انباشته می‌شود و به تدریج، در رفتار او ظهور و بروز می‌کند. مادر با رفتار پسندیده خود، انسان را می‌پروراند. وی می‌تواند درس تقوا و خداترسی به فرزند بیاموزد و از کودکی ضعیف و ناتوان، شخصیت بزرگ علمی و اخلاقی بسازد و تحویل جامعه دهد؛^۲ از این رو مادر می‌تواند با بهره از ارتباط عمیق روحی و عاطفی خود با کودک، ارزش‌های اخلاقی را به صورت ناخودآگاه به وی آموزش دهد.

۳) تربیت عقلانی

خداوند در قرآن کریم تربیت عقلانی را مورد تأکید قرار داده است. «كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ»^۳ این چنین، خداوند آیات خود را برای شما شرح می‌دهد، شاید اندیشه کنید. «پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عقل را ارزشمندترین موهبت الهی می‌داند^۴ که با آن می‌توان صاحب اندیشه شد. امام کاظم عَلَيْهِ السَّلَام در این باره می‌فرماید: «إِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ دَلِيلًا وَدَلِيلُ الْعُقْلِ التَّفَكُّرُ»^۵ برای هر چیز نشانه‌ای است و نشانه عقل، تفکر است.»

از نظر اسلام، تربیت عقلانی «فرآیند رشد و شکوفاسازی ظرفیت‌های

۱. علی اکبر شعاری نژاد، روان‌شناسی رشد، ص ۱۹۳.

۲. عبدالکریم پاک‌نیا، حقوق متقابل والدین و فرزندان، صص ۱۶ و ۱۷.

۳. بقره، آیه ۲۴۲.

۴. کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۱۲.

۵. همان.

اکتسابی ذهنی و ارزش‌های عقلی نظری و عملی»^۱ فرزند است (با هدف ایجاد تکامل و اعتدال در امور دنیوی و اخروی) که منجر به ژرف‌اندیشی، خلاقیت، نوآوری و... خواهد شد. اگر به مسئله پرورش عقلانی - که با آن، فرزند می‌تواند مسائل خودش را شناسایی و حل کند - توجه نشود، برنامه تربیتی به نتیجه و هدف نخواهد رسید. رویکرد عقلانی در تربیت فرزند، باید برای مبنای فرآیند تربیت از سوی والدین مورد توجه قرار گیرد.^۲

مادران، در تربیت عقلانی فرزندان‌شان نقش بسزایی دارند که شیوه اجرای فرآیند تربیت عقلانی باید مورد توجه آنان قرار گیرد. در پیش گرفتن روش مناسب با روحیات فرزند، برای تسهیل فرآیند شکوفاسازی نیروی اندیشه و تعقل فرزندان بسیار اثرگذار است.^۳ از جمله روش‌های مؤثر در تربیت عقلانی، آموزش تفکر و پرورش عقل، بهره از تکنیک‌های جهت‌دهنده به سوی تفکر (طرح پرسش)، آموزش تفکر خلاق، تجربه‌اندوزی و... است که مادران دانشمندانی، چون انشتین و ادیسون از چنین شیوه‌هایی در تربیت فرزند خود بهره برده‌اند. بدین ترتیب هدف اصلی مادران در تربیت عقلانی، باید تربیت انسان‌هایی کاشف و نوآور باشد.

الف) برانگیختن روحیه کنجکاوی و پرسش‌گری

امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «أَنَّ هَذَا الْعِلْمَ عَلَيْهِ قُفْلٌ وَ مِفْتَاحُهُ السُّؤَالُ؛^۴ بر این علم قفلی نهاده شده و کلید آن پرسش است.»

۱. ابوالفضل ساجدی، مفهوم تربیت عقلانی در سبک اسلامی تربیت دینی، مجله معارف، ش ۹۷، ص ۲۴.
۲. محبوبه جمشیدی کوهساری و دیگران، تأکید بر تربیت عقلانی؛ گامی اساسی در تربیت دینی، مجموعه مقالات همایش تربیت دینی.
۳. محمد احسانی، مادر معمار تربیت، مجله شمیم یاس، ص ۱۰.
۴. مجلسی، بحار الأنوار، ج ۱، ص ۱۶۴.

جهت‌دهی ذهن کودک به‌سوی پرسش، موجب آشنایی با اندیشه‌ی درست و پیوستگی تفکر به‌صورت عادت می‌شود. با این کار، فکر ضمن فعالیت و پرهیز از ساده‌اندیشی، به مشکل‌گشایی می‌پردازد. قرآن به انسان سفارش کرده است که از این توانایی، بیش‌ترین استفاده را ببرد؛ زیرا سبب باروری و تکامل عقل می‌شود^۱ و نیز به گفته‌ی امام علی علیه السلام به بروز آگاهی منجر می‌گردد؛^۲ از این رو این مادران هستند که باید روحیه‌ی پرسش‌گری را از دوران کودکی در ذهن فرزند نهادینه کنند که از راه‌های ایجاد ابتکار در فرزندان، بارور کردن پرسش و برانگیختن حس کنجکاوی آنان است. «پرسش‌گری علاوه بر افزایش توان‌مندی ذهنی کودکان، موجب مهیج و مفرح شدن یادگیری برای آن‌ها نیز می‌شود. کودکان از طریق پرسش، نقش فعال بیش‌تری در تفکر خلاق و ارائه‌ی استدلال پیدا می‌کنند.»^۳

بسیاری از مادران با تحریک حس کنجکاوی فرزند برای توجه به محیط پیرامون و کاوشگری در آن، پویایی ذهن را به فرزند آموزش داده‌اند. یکی از این مادران مادر انشتین است. انشتین در پاسخ به عامل مهم در ارائه‌ی «نظریه‌ی نسبیت» می‌گوید: «مادرم موجب کشف نظریه‌ی قانون نسبیت شده است؛ زیرا وقتی از مدرسه باز می‌گشتم، می‌پرسید که امروز چه سؤال زیبایی از معلم خود پرسیدی؟ من نیز سعی می‌کردم برای این که پاسخ مادر خود را به‌خوبی بدهم،

۱. محبوبه جمشیدی کوهساری و دیگران، تأکید بر تربیت عقلانی؛ گامی اساسی در تربیت دینی، مجموعه مقالات همایش تربیت دینی.

۲. «مَنْ أَكْثَرَ الْفِكْرَ فِيمَا تَعَلَّمَ اتَّقَنَ عِلْمَهُ وَفَهَمَ مَا لَمْ يَكُنْ يَفْهَمُ؛ هر کس در آن‌چه می‌داند، بسیار بیندیشد، ضمن اتقان و استحکام‌بخشی به آگاهی‌های خود، از آن‌چه خبر ندارد، آگاه می‌شود (مجلسی، بحار الأنوار، ج ۶۸، ص ۳۱۶).»

3. <http://www.thinkingacademy.org>.

هر روز سؤال خوبی از معلم می‌پرسیدم و از این طریق، سؤالات من به فضا و کهکشان‌ها رسید.^۱

اشتیاق مادر انشتین برای پرسیدن، باعث برانگیختن بیش‌تر حس کنجکاوی، جذاب‌شدن تفکر و درنهایت سیال‌سازی ذهن فرزندش شده است؛ بدین ترتیب او با فراهم آوردن زمینه‌های تفکر به‌صورت غیرمستقیم، پرسش‌های فرزندش را به یک پروژه تحقیقاتی - علمی، بدل می‌کند و به‌صورت ناخودآگاه او را با قانون علیت، آشنا و علاقه یافتن علت و معلول‌ها و رفع نیازها را در او بارور می‌کند.

ب) پرورش خلاقیت و نبوغ

همان‌طور که گفته شد از روش‌های مؤثر در تربیت عقلانی، آموزش تفکر خلاق، پرورش عقل و تجربه‌اندوزی است که مادر ادیسون هم، تمامی این شیوه‌ها را در تربیت وی به کار گرفته است.

درباره او نوشته‌اند که یک روز وقتی به خانه برگشت، یادداشتی به مادرش داد و گفت: «این را آموزگارم داد و گفت فقط مادرت بخواند...» مادرش در حالی که اشک در چشمانش حلقه زده بود، گفت: «معلمت نوشته که فرزند شما یک نابغه و این مدرسه برای او کوچک است. آموزش او را خود برعهده بگیرید...» سال‌ها گذشت و مادرش از دنیا رفت. روزی ادیسون - که اکنون از بزرگ‌ترین مخترع قرن بود - در گنجۀ خانه وسایل قدیمی‌اش را مرتب و خاطراتش را مرور می‌کرد که کاغذی در شکاف دیوار، او را کنجکاو کرد... آن را درآورد و خواند؛ همان نامه آموزگارش بود و داخلش نوشته بود: «کودک شما کودن و خنگ است؛ از فردا او را به مدرسه راه نمی‌دهیم.» ادیسون ساعت‌ها گریست و در

۱. دنیل اسمیت، چه‌طور مثل انشتین فکرکنیم، ترجمۀ سیامک دشتی، ص ۵۶.

خاطراتش نوشت: «توماس آلو ادیسون کودک کودنی بود که از سوی یک مادر قهرمان به یک نابغه بدل شد!»^۱

وقتی معلم اجازه نداد ادیسون به مدرسه برود، مادرش با به‌کارگیری خلاقیت (مهارت در حل مشکلات) آموزش ادیسون را برعهده گرفت و با بهره‌گیری از مهارت‌های آموزشی هدف‌مند، طرح «پرسش‌ها و تفکر واگرا»^۲ تنوع منابع درسی و عدم محصور کردن ذهن فرزندش به دانسته‌های محدود، همراه با تکنیک‌های ترغیب به درس و سخت‌گیرانه، موجب پرورش عقل و اندیشه در ادیسون شد. مادر ادیسون در روش آموزشی خود، تنها دنیال انتقال اطلاعات به فرزندش نبوده؛ بلکه با شوق و عاطفه مادرانه، موجب ترغیب وی به تفکر شده و یافتن مشکلات و اختراع ابزار حل مشکلات را به وی آموزش داده است. «به عبارت دیگر مادرش علاوه بر پرورش اندیشه، به تقویت انگیزه از طریق تربیت عاطفی پرداخته است.»^۳

افراد برای بروز استعدادهاى نهفته در وجودشان و هدایت و پی‌گیری آن‌ها، در به‌کارگیری اندیشه و تفکر، به فراهم شدن شرایط برای آزادی عمل و تجربه‌اندوزی نیاز دارند. علی‌علیه در این باره می‌فرماید: «الْعَقْلُ عَقْلَانِ، عَقْلُ الطَّبِيعِ وَ عَقْلُ التَّجْرِيبَةِ وَ كِلَاهُمَا يُؤَدِّي إِلَى الْمَنْفَعَةِ؛^۴ عقل دو گونه است، عقل طبیعی - که به صورت استعداد است - و دیگری عقلی است که با تجربه به دست می‌آید و هر دو به بهره‌وری می‌انجامند.»

۱. اکبر مرتضی‌پور، شرح حال توماس ادیسون، ص ۱۰.

۲. در تفکر واگرا، برای مسائل جواب قطعی وجود نداشته، تغییر مسیر در حل مسائل مجاز بوده و تعداد زیادی جواب وجود دارد که از لحاظ منطقی درست‌اند.

۳. ابوالفضل ساجدی، مفهوم تربیت عقلانی در سبک اسلامی تربیت دینی، مجله معارف، ش ۹۷، ص ۲۴ و ۲۵.

۴. مجلسی، بحار الأنوار، ج ۱۷، ص ۱۱۶.

۴) تربیت اجتماعی - سیاسی

با توجه به پیچیده‌تر شدن اجتماعات در جهان امروز، مادران باید فرزندان خود را مطابق ضرورت‌های ارتباطی جامعه تربیت کنند؛ چراکه افراد با ارتقای مهارت‌های اجتماعی، نه تنها مشکلات خود، بلکه مسائل و مشکلات جامعه را نیز حل می‌کنند. راه‌های زیادی برای تربیت اجتماعی وجود دارد که یکی از بهترین آن‌ها تربیت اجتماعی، ارائه الگوی مناسب و شایسته است؛ برای این‌که فرآیند تربیت اجتماعی آسان شود، مادر باید با رفتارش، الگوی اجتماعی مناسبی برای فرزند ترسیم کند تا او بتواند - ضمن ارتباط عاطفی - آن‌ها را فراگیرد.^۱

الف) ظلم‌ستیزی

لازمه اثرگذاری بر اجتماع، صلابت، ابرام، پایداری، حق‌طلبی، کیاست و... است که مادر باید با رفتار خود، به‌صورت غیرمستقیم فرزندش را براساس چنین ویژگی‌هایی تربیت کند. برای نمونه مادر امام خمینی علیه‌السلام با تدبیرهای خود، روحیه حق‌خواهی، مبارزه و ظلم‌ستیزی را به حضرت امام علیه‌السلام آموزش داده است. وی (هاجرخانم) از زنان برجسته و منصوب به خاندان علما در منطقه خود بودند. او پس از شهادت همسرش، با روح‌الله که کودکی خردسال بود - همراه عمه - به تهران رفتند و با عین‌الدوله، صدر اعظم مظفرالدین‌شاه دیدار کردند. بانوصاحب (عمه) و بانوهاجر در حضور مظفرالدین‌شاه، سخنانی در دفاع از خون شهیدشان و اصرار بر قصاص قاتل وی داشتند که درنهایت با پی‌گیری‌های مداوم، شاه و صدراعظم مجبور شدند، دستور قصاص قاتلان سیدمصطفی را

۱. علی قائمی امیری، پرورش مذهبی و اخلاقی کودکان، ص ۲۶۴.

صادر کنند. پس از مدتی قاتل را به حکم دولت وقت، در قلعه یوجان (دو فرسخی خمین) دستگیر کرده، به زندان تهران انتقال داده و در میدان توپخانه به حکم علما و مجتهدان عصر قصاص کردند.^۱ روحیه حق طلبی مادر امام، از همان کودکی چنان در شخصیت ایشان متجلی شد که بعدها در دفاع همه جانبه وی از مستضعفان و مردم مظلوم، یکی از خدشه ناپذیرترین اصول مبارزاتی ایشان جلوه گر شد.

ب) فن سخنوری

فرد برای پیوستن به اجتماع و پیش برد اهدافش، علاوه بر علم و دانش، به مهارت برقراری ارتباط نیازمند است. به این ترتیب مادر در تربیت فرزند، باید زمینه ای فراهم کند تا دانشی که فرزند می آموزد، همراه یادگیری مهارت های اجتماعی پیش رود. آموختن دانش باید با یادگیری علم بیان، یعنی فن بیان و سخنوری همراه باشد؛^۲ زیرا برخورداری از هوش اجتماعی و آداب سخنوری برای برقراری رابطه با اجتماع، درخواست یاری از اطرافیان برای پیش برد اهداف، حل مشکلات و ارتقای سطح فهم عمومی جامعه ضروری است؛ از این رو «مشارکت های عمومی، سیاسی و اجتماعی جایگاه فوق العاده ای در قرآن دارد.»^۳

بنا بر ضرورت، مادران در اصل تربیت اجتماعی باید با رفتار و گفتار خود، هنر گفت و گو، برقراری ارتباط و تکنیک های جذب مخاطب (بهره مندی از آیات

۱. علی ربانی خلخالی، *شهدای روحانیت شیعه در یک صد سال اخیر*، ج ۱، ص ۱۱ و *خاطرات آیت الله پسنده*، ص ۲۸ و ۲۹.

۲. امانوئل کانت، *اندیشه های درباره آموزش و پرورش*، ترجمه دکتر غلامحسین شکوهی، ص ۶۹.

۳. اکبر آقامحمدی، *ابعاد تربیت در قرآن* <http://www.markazfeqhi.com/tafsir/news>

و روایات، تمثیل‌ها و اشعار پرتکرار شاعران در فرهنگ عامه) را با رفتارهای خویش به صورت غیر مستقیم آموزش دهند؛ در واقع به گونه‌ای رفتار کنند که فرزندان از آن‌ها الگوبرداری کنند.